

Михайло ГИРЯК
(Університет ім. П. Й. Шафарика,
Пряшів, ЧСФР)

ВОЛОДИМИР ГНАТЮК І СХІДНА СЛОВАЧЧИНА

Збирання українських народних казок Східної Словаччини до виступу В.Гнатюка та інших його сучасників (наприклад, І.Верхратського) мало стихійний характер.

Тільки при кінці минулого століття українською казкою на Східній Словаччині почали цікавитися не тільки місцеві просвітителі, але й словацькі та українські вчені, що внесли до цього діла строгіші наукові вимоги. О.Духновича, О.Павловича, Ф.Злоцького, А.Крालицького, О.Митрака, Є.Сабова на полі дослідження народної прози Східної Словаччини замінили кваліфіковані фольклористи та мовознавці В.Гнатюк, І.Верхратський та С.Цамбел.

О.Зілинський, оцінюючи фольклористичну діяльність львівського вченого в Закарпатті та Східній Словаччині, зазначив, що "...Гнатюк звернув увагу на записи народної прози. Йому належить беззастережне першенство у виявленні скарбів закарпатської народної казки"¹. О.Зілинський також зазначив, що "Під час своєї третьої подорожі в 1896 р. Гнатюк уперше перейшов межі сьогodнішньої Закарпатської області й записував етнографічний матеріал на території Східної Словаччини, в селах Ублі, Кленовій, Розтоках, Уличі, Новоселиці. Але найбільше джерело йому пощастило відкрити в селі Збої"². Тут вимагається відповідна поправка в тому розумінні, що В.Гнатюк у сс.Кленова, Розтоки та Новоселиця запис фольклору не здійснив. Він лише проходив цими селами, що підтверджують і М.Яценко та М.Мушинка у своїх монографіях³. Додаймо, що В.Гнатюк не проходив через с.Розтоки, бо такого на Снинщині немає, а сс.Кална Розтока та Сташинська Розтока, які в цьому регіоні і наприкінці XIX ст. були і нині є.

О.Зілинський на основі матеріалів В.Гнатюка наближує нам особу Михайла Пустая, збійського казкаря, виявленого ним у липні 1896 р. Говорить про нього, як про бідняка, який у фольклористику увійшов, так би мовити, із своїм вуличним іменем, тобто прізвиськом. На нашу думку, прізвище Пустай виникло від угорського слова "пуста", що означає "маір", або привілейована сільськогосподарська садиба. В користь такого міркування говорить похідне угорське слово "пустаї", що означає найманий робітник "маїра". Цим, зрозуміло, не хочемо твердити, що й сам Пустай був таким робітником. Але зовсім імовірно, що таким робітником міг бути хтось із його предків.

Загальновідомо, що М.Пустай був одним з кращих оповідачів В.Гнатюка. Таке положення висунули О.Зілинський, М.Яценко та М.Мушинка. М.Яценко говорить, що "...Михайло Пустай... розповідав

[вченому - М.Г.] цілих шість днів зранку до вечора. Від нього Гнатюк записав 36 легенд і новел. Незважаючи на це, М.Пустай при від'їзді Гнатюка заявив, що міг би ще оповідати два дні⁴. Правдою є, що М.Пустай при змушеному відході вченого заявив, що "...потратив би ще пару днів говорити..."⁵. М.Яценко лексему "пару" висвітлює, як "два", що не відповідає дійсності. В цьому відношенні точним є М.Мушинка, який лексему "пару" пояснює, як "кілька".

Щодо кількості прозових творів, записаних від М.Пустая, в науковій літературі теж спостерігаємо певні розбіжності. О.Зілинський, говорячи про дане питання, запримітив: "За час свого побуту в Збої Гнатюк встиг від М.Пустая записати 42 тексти загальним розміром в 150 сторінок друку - матеріал, що сам по собі міг заповнити поважну книжку"⁶. За підрахунками М.Мушинки "...Гнатюк записав від бідного селянина [М.Пустая- М.Г.] 14 легенд, 13 соціально-побутових казок, 13 фантастично-пригодницьких казок, три анекдоти та одне оповідання з життя, разом понад 150 друкованих сторінок"⁷. Значить, за М.Мушиною, В.Гнатюк від М.Пустая записав 44 прозові твори. На іншому ж місці дослідник говорить, що збійський казкар львівському вченому розповів понад 40 творів. Насправді В.Гнатюк від М.Пустая записав 44 прозові твори.

О.Зілинський один з перших подав характеристику оповідацької манери М.Пустая. Він заявив, що: "М.Пустай належить до типу розповідачів-епіків з сильно розвинутим композиційно-імпровізаторським хистом та винятковою чуткістю до дійової та описової деталі. В психологічній розробці дії, у малюванні внутрішніх станів і мотивів поведінки людини його інколи перевищує інший видатний закарпатський розповідач, відкритий Гнатюком - Михайло Фотул зі Стройни коло Сваляви, але ніхто не дорівнює Пустаєві в композиційному розмаху, багатстві й яскравості дійових основ"⁸. Заявив і додав: "Пустай з радістю будує складні сюжети, черпаючи щедро зі скарбниці традиційних загальновідомих мотивів, сполучуючи їх по-новому, доповнюючи елементами власної вигадки, і, головне, з любов'ю затримуючись над деталями дії. Тому тексти деяких оповідань і казок Пустая належать до найкращих в цілій традиції української прози"⁹.

Немає сумніву, що фантастично-пригодницькі казки М.Пустая в цілому не є витриманими. Однак ставити їх в один ряд з казками найвизначніших, бодай українських казкарів, на нашу думку, немає підстави. Твердження О.Зілинського не підтримує й порівняння фантастично-пригодницьких казок М.Пустая з казками М.Фотула та А.Калина, закарпатського казкаря, виявленого П.Лінтуром. Зайвою розгалуженістю та розтягненістю фантастично-пригодницькі казки М.Пустая вимикаються з далеко простіше побудованої композиції в таких же казках багатьох казкарів. Визнаючи такий факт, в певному розумінні можна говорити про відповідне порушення морфології народної казки, розказаної М.Пустаєм. Це стосується чи не кожної його фантастично-пригодницької казки, але як приклад недотримання ним композиції і взагалі поетики казки може нам

послужити записаний від нього твір "Баронський син в Америці".

Вчені інколи закидали В.Гнатюку (Ф. Колесса¹⁰, Є. Сабов¹¹, В. Францев¹² та ін.), що казки, записані ним, зтяжкі для читання. Це врешті-решт визнавав і сам вчений, хоч доречно зазначити, виходив лише із вжитої ним системи фонетичного запису цих казок. Ми ж схильні висловити думку, що казки М. Пустая зтяжкі для читання не лише із-за вжитої Гнатюком транскрипції при їх записі, але перш за все із-за недовершеності стилю його фантастично-пригодницьких казок. Це особливо відчутним було, коли готувався перший том "Українських народних казок Східної Словаччини"¹³, до якого залучено 22 казки М. Пустая. Саме ці казки вимагали ненасильної, зато скрупульозної стилізації.

На відповідну хиткість поетичної структури казок М.Пустая, напевно, вказала б і дочка вченого О.Гнатюк-Піснячевська, бо ж вона, одержавши другий том "Українських народних казок Східної Словаччини"¹⁴, транскрипція якого в порівнянні з транскрипцією, вжитою В.Гнатюком, далеко простіша, запримітила: "Я дуже зворушена і захоплена книжкою з казками, котру ви були ласкаві мені вислати. Яке чудове видання! Читаю казки з насолодою та подивовую фантазію мого народу"¹⁵. Запримітила і додала: "Мова є менш зближена до чистої української, чим в томі казок, зібраних моїм батьком. Видно, це залежить від околиці"¹⁶. З цього висловлення непрямо випливає, що О.Гнатюк-Піснячевська з казками М.Пустая була обізнана лише посередництвом їх літературного варіанту. Автентичне звучання казок цього казкаря, мабуть, залишилось поза увагою доньки вченого.

Положенням такого характеру, зрозуміла річ, не намагаємось заперечити загально визнане у фольклористиці твердження про те, що казки і вміння їх оповідати "видигають Пустая в ряди видатних майстрів української народної прози"¹⁷.

Талант М.Пустая не обмежений майстерним оповіданням одного жанру, скажімо - казки. Збійський казкаря прекрасно оповідав легенди апокрифічного характеру, новели (соціально-побутові казки), оповідання про історичні особи чи події та анекдоти. Можна тільки жалкувати, що Гнатюкові на вдалось записати все, що знав Пустай. Але й те, що було записане, увіковічило пам'ять видатного народного митця слова, що жив у найбільш віддаленому кутку Чехо-Словаччини, там, де сходяться три кордони братніх народів - поляків, українців та словаків.

Крім М.Пустая, В.Гнатюк відвідав і інших казкаряв Гуменського округу: дяко-учителя І.Репая в Ублі, селянина С.Лабанця в Уличі та М.Коваля в Збої. В науці справедливо зазначається, що ці казкаря в жодному разі не дорівнюють мистецькому талантові М.Пустая. Нам однак важливо запримітити, що історичні казки, записані В.Гнатюком від І.Репая та С.Лабанця, використав Є.Перфецький у своїй праці "Podkarpatská a haličskoruská tradice o králi Matyášovi Corvinovi", опублікованій у „Sborníku filozofické fakulty Univerzity Komenského v Bratislave“ (№ 42, 1926). Автор

на 58 сторінках захищає існування традиції угорського короля Матвія Корвіна між закарпатськими українцями. Спираючись на матеріали В.Гнатюка, опубліковані в 4 т. "Етнографічного збірника"¹⁸, а також на фольклорні записи, проведені навколо Ужгорода, Є.Перфецький довів, що постать і вчинки Корвіна, володаря, що був прихильний до бідних і скривджених, жили аж до недавнього часу в народній пам'яті не лише в Чехії, Австрії, Угорщині й на Словаччині, але й на Закарпатті.

Друга подорож В.Гнатюка на Східну Словаччину відбулася в 1899 р. Протягом місяця липня вчений відвідав ряд сіл Земплинської, Шаришської та Спишської жуп. Публікуючи результати цієї подорожі в третій частині "Етнографічних матеріалів з Угорської Русі"¹⁹, Гнатюк не дотримується такого способу розміщення зібраного матеріалу, як у перших двох частинах цього видання, але подав його за селами, що розташовані на захід від річки Лаборець. Про це він каже у вступі: "Такий порядок я вважав кінцевим тому, що хотів виразно представити читачам поступенний перехід словацтва руських діалектів відповідно до того, як вони посуваються зі сходу на захід"²⁰.

Матеріал третьої збірки різноманітний. Є там легенди, новели, або соціально-побутові казки, спогади про життя русинів у минулому, пісні тощо. Відсутня там характеристика казкарів. Основні ж дані паспортизації матеріалу там збережені. Щодо репертуару окремих оповідачів слід сказати, що ні один з них не досяг рівня казкарської майстерності М.Пустая. Казки, записані в с.Мальцов Бардіївського округу від Мигала Бочка та Осифа Валька, Гнатюк помилково відніс до казкової традиції українців Східної Словаччини. Вони подані шаришською говіркою і, як такі, належать до словацької казкової традиції.

В.Гнатюк, щоправда, в Східній Словаччині в основному досліджував народну прозу. З поля зору вченого однак не випали й народні пісні. В с.Орябина Старолюбовнянського округу, крім двох казок, записаних від Терези Булик та Крестини Міхні, зібрав (як впливає з його номерування) і 141 пісню. Інформаторами йому були тамтешні жінки та щойно згадані жінки-казкарі. Західноукраїнський вчений ним записані орябинські пісні жанрово не визначив. Вчитуючись у ті пісні, збагнемо, що там опубліковано 4 балади, 14 весільних обрядових пісень, 118 ліричних пісень, 1 суспільно-побутову пісню, 7 рекрутських пісень, 2 військові пісні і 10 заробітчанських (6 дрітарських і 4 переселенські) пісень. Один текст, записаний В.Гнатюком у с.Орябина, відносимо до дитячого фольклору ("Поza бучки, поза кряк"). Тут же додаймо, що текст "Горі ватра, горі на Кральовій голі" орябинські співачки перейняли із словацької пісенної традиції. В.Гнатюк даний текст помилково опублікував як орябинську народну пісню. Говорячи про пісенний текст, опублікований під № 13, слід зазначити, що він, по суті, складається з двох пісень. Перша з них охоплює дванадцять віршів, починаючи словами "Горы, горы сут, попыд горы бучкы сут", нараховує шість віршів.

На жаль, Гнатюк як фольклорист-словесник не записав мелодії

орябинських пісень²¹. Дослідник не залишив нам бодай куцої інформації про мелодії тамтешніх народних пісень. Ним опублікований пісенний матеріал не приносить жодної інформації про орябинську пісенну традицію.

З мовного боку фольклорним текстам, записаним і опублікованим із Східної Словаччини В.Гнатюком, можна закинути хіба безпідставну заміну гортанного звука “ы” середньопіднебінним “и”, який на багатьох місцях звучить як фальсифікат.

Незважаючи на деякі недобачення, спостережні в добірці пісень с.Орябина, можна безсумнівно сказати, що В.Гнатюк належить до серйозних зачинателів дослідження верхньоспишської української народної пісні. Його записи уможливають визначити стійкість чи рухомість пісенної традиції певної етнічної одиниці в межах одного століття. Правда, з умовою, що народна пісенна традиція тієї етнічної одиниці піддалась фольклористичному дослідженню і в пізніших десятиліттях в рамках цього століття. У видадку с.Орябини так зробила А.Дерев'яник у своїй дипломній роботі “Народні пісні с.Орябини”.

М.Мушинка, висвітлюючи питання мовознавчої діяльності В.Гнатюка, зазначив: “Слід нагадати, що сам В.Гнатюк не вважав себе діалектологом. Мова для нього була лише одним із компонентів народної культури, і він займався діалектологічними питаннями лише настільки, наскільки вони допомагали йому глибше зрозуміти побут і культуру народу. Тому суто діалектологічних праць у нього майже нема”²². Далі автор справедливо навів, що виняток із цього положення становить хіба що праця “Русини Пряшівської єпархії і їх говори”. Відомо, що Гнатюк у цій праці подав історію Пряшівської єпархії, що розглянув мову слов’яків та руснаків²³. Не вдаючись до глибших теоретичних положень відносно цього питання (так, гадаємо, буде зроблено нашими мовознавцями), запримітимо, що В.Гнатюк, крім іншого, на підтвердження своїх мовознавчих положень використав матеріал з апокрифічних легенд, соціально-побутових казок, анекдотів, оповідей із життя та фантастично-пригодницьких казок. Деякі з там опублікованих творів подаються в уривках, однак всі вони були записані під час другої подорожі вченого по Східній Словаччині. Додаймо, що Гнатюк цією працею намагався вказати на етнічну та мовну словацько-українську границю, про яку вже в той час почав цікавитися й словацький вчений-діалектолог С.Цамбел²⁴.

Вже в передмові до другого тому “Етнографічних матеріалів з Угорської Русі” В.Гнатюк написав: “З причин незалежних від мене мушу я на якийсь час занехати дальших дослідів над Угорською Руссю, сподіваюся однак до них ще повернути”²⁵. В.Гнатюк в Угорській Русі планував встановити докладне число русинів, визначити етнографічні границі руські, описати географічні руські, назви усунені зовсім з уживання найновішою ухвалою мадярського пештенського сейму, та звернути увагу на етнографічний бік, а не обмежуватися майже виключно на збирання усної словесності. Цей максималістичний план в межах Східної Словаччини

Гнатюку не вдалось виконати в повній мірі, оскільки після 1899 р. він тут вже не здійснив жодного польового дослідження. Його ж праця, виконана в цьому регіоні, знайшла визначення у всьому славістичному світі. Так, наприклад, ним зібрані в Східній Словаччині казки потрапили до 5-томника „Súpisu slovenských rozprávok“²⁶, укладеного чеським вченим І.Полівкою. На жаль, без будь-якої примітки, що йдеться про українські народні казки Східної Словаччини, хоч і з їх західнослов'янським художньо-політичним навантаженням, як було про них висловився казколог Л.Г.Бараг²⁷.

В.Гнатюк, хоч із значним запізненням, знайшов прихильників народної прози русинів-українців Східної Словаччини. Народні казки та народну прозу взагалі в межах східно-словацької української етнічної області, крім В.Гнатюка, досліджували ще такі вчені та любителі народного художнього слова, як: Л.Малиновський²⁸, І.Панькевич²⁹, Ю.Геровський³⁰, Є.Врабцова³¹, М.Мушинка³², М.Шмайда³³, Н.Вархол³⁴, А.Дулеба³⁵ та ін. Є.Врабцова в 50-х роках ц.ст. здійснила ряд експедицій, названих “По слідах Володимира Гнатюка”. В с.Збой дослідниця виявила таких казкарів, як Петро Сичак, Ілько Качала, Микола Сичак, Марія Грицько, Василь Грицько, Микола Гартнер та Іван Гавсь. Записи народних казок цих та інших казкарів, зроблені прайською фольклористкою, досі не були публіковані. Їх наявність однак свідчить про те, що казкова традиція, виявлена Гнатюком на Снинщині, базувалась на міцному народному ґрунті.

Не можна оминувти й той факт, що казками, зібраними й опублікованими В.Гнатюком, започатковано семитомне видання “Українських народних казок Східної Словаччини”³⁶. Під безпосередньою діючістю безкорисливого служіння народній, а разом з цим і національній справі, так виразно продемонстрованого В.Гнатюком, провелося і в сучасному проводиться дослідження народної прози, як і місцевого українського фольклору взагалі, низкою чехо-словацьких фольклористів. Результати цього благородного намагання загальновідомі. Вони стали нічим незамінним надбанням культури українців Чехо-Словаччини.

¹ Зілинський О. Володимир Гнатюк і збійський казкар // Дукля. - 1962. - № 1. - С.64.

² Там само.

³ Яценко М.Т. Володимир Гнатюк. Життя і фольклористична діяльність. - Київ: Наукова думка, 1964; Мушинка М. Володимир Гнатюк. Життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства. - Париж; Нью-Йорк; Сідней; Торонто, 1987.

⁴ Яценко М.Т. Вказ. праця. - С.111.

⁵ Етнографічний збірник. - Львів, 1897. - Т.ІІІ. - С.ХІІІ.

⁶ Зілинський О. Вказ.праця. - С. 65.

⁷ Мушинка М. До історії збирання українського фольклору Східної Словаччини. (До першої світової війни) // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. - Пряшів, 1964. - Т.І. - С.205.

⁸ Зілинський О. Вказ.праця. - С. 65.

⁹ Там само.

¹⁰ Колесса Ф. Історія української етнографії. - С.501.

- ¹¹ Листок. - 1898. - №№ 4-5.
- ¹² Етнографічний збірник. - Львів, 1897. - Т.III. - С.XIII.
- ¹³ Українські народні казки Східної Словаччини / Упорядкував Михайло Гиряк. - Пряшів, 1965. - Т.1.
- ¹⁴ Українські народні казки Східної Словаччини / Упорядкував Михайло Гиряк. - Пряшів, 1966. - Т.2.
- ¹⁵ Див. архів М.Гиряка, лист О.Гнатюк-Піснячевської від 20 лютого 1967 р.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Зілинський О. Вказ.праця. - С. 69. З положенням О.Зілинського погодились такі дослідники, як, наприклад, М.Мушинка та М.Яценко. Див.:*Мушинка М.* До історії збирання... - С.204; *Яценко М.* Вказ.праця. - С.116-117.
- ¹⁸ Етнографічний збірник. - Львів, 1898. - Т.IV. - С.173-176.
- ¹⁹ Етнографічний збірник. - Львів, 1900. - Т.IX. - С.1.
- ²⁰ Мелодії народних пісень с.Орябини розшифрували і опублікували такі дослідники, як: Ю.Костюк, Ю.Цимбора, А.Дулеба, П.,Дзіяк, І.Кремна та А.Дерев'яник.
- ²¹ *Дерев'яник А.* Народні пісні села Орябини. - Пряшів, 1987. В цій публікації нею розшифровані 53 народнопісенні мелодії. До цього збірника увійшли й орябинські народні пісні, записані В.Гнатюком.
- ²² *Мушинка М.* Володимир Гнатюк... - С.150.
- ²³ Там само.
- ²⁴ *Czambel S.* Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov. - Turč: Sv.Martin, 1906.
- ²⁵ Етнографічний збірник. - Львів, 1898. - Т.IV. - С.VIII.
- ²⁶ *Polivka J.* Súpis slovenských rozprávok. - Turč.: Sv. Martin, 1923-1931.
- ²⁷ *Бараг Л.Г.* Дослідження українських казок Східної Словаччини // Народна творчість та етнографія. - 1985. - №4. - С.66-69.
- ²⁸ *Materialy antropologiczno-archeologiczne...* - Kraków 1903. - Т.VI. - S.141-147.
- ²⁹ *Панькевич І.* Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей. - Прага, 1938.
- ³⁰ Г.Геровський народні казки українців Східної Словаччини записував під час Етнографічно-фольклорної експедиції, організованої Культурно-освітньою радою Української Народної Ради Пряшівщини в липні 1948 р. На жаль, із записів цієї експедиції збереглися хіба що українські народні пісні Східної Словаччини, зібрані Ю.Костюком та О. Сухим.
- ³¹ Є.Врабцова з кількома дослідниками та студентами-філологами з Праги, Братіслави та Пряшева в 50-х роках у межах Снинщини здійснила низку фольклорних досліджень. В рамках них збрала багатий фольклорний матеріал, головне, народні казки. Про долю цього матеріалу не була опублікована жодна вістка. Знаємо лише, що частина цього матеріалу зберігається в Етнографічному інституті Словацької Академії наук в Братіславі.
- ³² *Мушинка М.* З українського фольклору Східної Словаччини. Репертуарний збірник на допомогу НХС. - Пряшів, 1963; З глибини віків. Антологія усної народної творчості українців Східної Словаччини. - Пряшів, 1967. - С.261-316.
- ³³ *Шмайда М.* З народної пам'яті // Народна проза. Додаток альманаху Дукля. - Пряшів, 1970.
- ³⁴ Н.Вархол українські народні казки Східної Словаччини публікує на сторінках пряшівської української періодичної преси та в "Народному календарі".
- ³⁵ А.Дулеба низку українських народних казок Східної Словаччини опублікував у г. "Нове життя" та ч. "Дружно вперед".
- ³⁶ Українські народні казки Східної Словаччини / Упорядкував Михайло Гиряк. - ТТ. 1-7. - Пряшів, 1965-1979.